

Wojciech J. Kosior

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 0000-0002-4710-4523

NOWA HIPOTEZA DO SPORU O *PUBERTAS* W PRAWIE RZYMSKIM – DYSKUSJA Z UTRWALONYM POGLĄDEM NA TEMAT GRANICY WIEKU 14 LAT

Wprowadzenie

Osoby formalnie dojrzałe w źródłach prawa rzymskiego były określane jako *puberes*¹. Co do zasady termin ten definiował kategorię osób, które ukończyły 12 lat w przypadku kobiet oraz 14 lat w przypadku mężczyzn i tak też wskazuje się w literaturze². Zastrzeżenia jednak wymaga, że takie stanowisko i sztywne ustalenie

¹ A. Forcellini, *Lexicon Totius Latinitatis*, Prati 1868–1875, s. 952 (s.v. *pubes*); H.G. Heumann, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1958, s. 434 (s.v. *puber*); *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968, s. 1511 (s.v. *pubes*); H.E. Dirksen, *Manuale Latinitatis Fontium Iuris Civilis Romanorum*, Berlin 1837, s. 788 (s.v. *pubes*); A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 661 (s.v. *pubes*); J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009, s. 804 (s.v. *puber*); W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 217 (s.v. *pubes*); J.H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Halle–Leipzig 1732, s. 576 (s.v. *puber*); W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York 1878, s. 821 (s.v. *pubes*).

² W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1999, s. 144–145; W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 182–183; W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2009, s. 114–115; C. Kunderewicz, *Rzymskie prawo prywatne*, Łódź 1995, s. 72–73; P. Święcicka, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011, s. 126; A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011, s. 147–148; R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1969, s. 111; M. Żolnierczuk, *Zarys prawa rzymskiego*, Lublin 1998, s. 76; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, s. 192–193; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1986, s. 208–209; M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2008, s. 101; W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 2002, s. 126–127; H.G. Knothe, *Die Geschäftsfähigkeit der Minderjährigen in geschichtlicher Entwicklung*, Frankfurt am Main–Bern–Lang 1983, s. 22–23; M. Kaser, *Handbuch des Römischen Privatrechts. Handbuch der Altertumswissenschaft. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, München 1971, s. 275; M. Kaser, R. Knütel, S. Lohsse, *Römisches Privatrecht*, München 2017, s. 97; И.Б. Новицкий, *Римско е право*, Москва 2017, s. 49; О.М. Пашаева, *Римское право*, Москва 2013, s. 32–33; А.С. Рябова, *Римское Частное Право*,

granic wiekowych jest konsekwencją odwołania się do rozwiązań wypracowanych w późniejszym prawie justyniańskim. Przyjmuje się bowiem, że wcześniej, tj. w okresie prawa klasycznego, brak było takiej kategoryczności w stosunku do wieku męskiej dojrzałości. To podejście jest konsekwencją opinii Gaiusa wyrażonej we fragmencie G. 1, 196, zgodnie z którą w prawie klasycznym w temacie ustalania dojrzałości (*pubertas*) istniał spór między przedstawicielami dwóch szkół prawnych, tj. sabinianami a prokulianami, o to, w jaki sposób mężczyźni³ stawiali się formalnie dojrzałym – czy na podstawie oceny ich cech fizycznych, czy może wraz z przekroczeniem granicy 14 lat. Ten konflikt miał dopiero zakończyć cesarz Justynian w 529 r. w drodze konstytucji (C. 5, 60, 3), rozstrzygając, że chłopiec stawał się formalnie dojrzałym, a przez to nabywał pełną zdolność do czynności prawnych, po przekroczeniu 14 lat życia. Wraz z tym cesarskim rozstrzygnięciem kompilatorzy pracujący nad Digestami i Kodeksem zaczęli uzupełniać klasyczne teksty o wzmianki, że granicą między męską niedojrzałością a dojrzałością był wiek 14 lat⁴. Te dostrzeżone w wyniku wieloletnich badań modyfikacje zostały ujęte w opracowanym w latach 30. XX w. tzw. Indeksie Interpolacji⁵.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie nowego spojrzenia na powyższy pogląd, wypracowanego w drodze przeprowadzonych przeze mnie badań nad tekstami źródłowymi. Prezentowana przeze mnie hipoteza stanowi polemikę z utrwalonym w nauce stanowiskiem na temat sporu o sposoby ustalania męskiej dojrzałości w prawie rzymskim. Zasadniczo w poniższym tekście dokonuję pogłębionej analizy fragmentu G. 1, 196 dla ustalenia rzeczywistego znaczenia granicy wieku 14 lat w okresie prawa klasycznego. Podstawowym pytaniem, jakie stawiam i z którym się mierzę w przedstawionym opracowaniu, jest to, czy można mówić o tym, że spór o *pubertas* rozstrzygnięty został już w II w. n.e. przez cesarza Antoninusa Piusa, a nie jak przyjęto w nauce, w VI w. n.e. przez cesarza Justyniana. W artykule przytaczam też argumenty, które w mojej ocenie przemawiają za takim stanowiskiem.

Томск 2005, s. 47–48; J. Kincl, V. Urfus, M. Skřejpek, *Římské právo*, Praga 1997, s. 76; E. Volterra, *Istituzioni di diritto privato romano*, Roma 1961, s. 99; C. Sanfilippo, *Istituzioni di diritto romano*, Rubbettino 1996, s. 84; F. Mackeldey, *Handbook of the Roman Law*, Philadelphia 1883, s. 130; W. Buckland, *A Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1921, s. 161.

³ Problemów nie było za to przy ustalaniu dojrzałości kobiety, przyjęto bowiem, że stawała się ona dojrzała po osiągnięciu 12. roku życia. Por. A. Arjava, *Women and Law in Late Antiquity*, New York 1996, s. 112–123; D. Górski, *Kobieta w starożytnym Rzymie: podmiot... czy przedmiot prawa?*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2002, nr 5(8), s. 67–73.

⁴ Por. np. D. 28, 1, 5 oraz D. 28, 6, 2, pr.

⁵ Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus I Ad Libros Digestorum I–XX Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1929; Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus II Ad Libros Digestorum XXI–XXXV Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1931; Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus III Ad Libros Digestorum XXXVI–L Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1935 oraz Index Interpolationum Quae in Iustiniani Codice Inesse Dicuntur. Tomus in quo ea commemorantur, quae viri docti in scriptis ante annum 1936 editis suspicati sunt, wyd. G. Broggini, Weimar 1969.

Oczywiście mam świadomość tego, że formułowanie nowych hipotez badawczych na gruncie utrwalonych poglądów może wydawać się śmiałym przedsięwzięciem. Jednak z drugiej strony istotą nauki jest przecież prowadzenie badań i wyprowadzanie wniosków, czasem wbrew takim ugruntowanym poglądom. Dlatego też nawet jeżeli zaprezentowana przeze mnie w tym artykule hipoteza spotka się z krytyką, to wartością prezentowanego opracowania stanie się właśnie wywołanie dyskusji na poruszony przeze mnie temat. Uczyni to zadość słowom noblisty W. Heisenberga, który twierdził, że prawdziwa nauka powstaje z dyskusji.

G. 1, 196 – koncepcja sporu, jaką wszyscy znamy

Zasadnicze rozważania wypada zacząć od tytułowego fragmentu G. 1, 196, w którym Gaius pisał o sporze między przedstawicielami dwóch poglądów na temat tego, w jaki sposób należało ustalać wiek dojrzały u mężczyzn, tj. czy wedle konkretnej liczby 14 lat, czy może na podstawie oględzin ciała⁶:

G. 1, 196: *Masculi autem cum puberes esse coeperint, tutela liberantur: puberem autem Sabinus quidem et Cassius ceterique nostri praeceptores eum esse putant, qui habitu corporis pubertatem ostendit, id est eum, qui generare potest; sed in his, qui pubescere non possunt, quales sunt spadones, eam aetatem esse spectandam, cuius aetatis puberes fiunt; sed diuersae scholae auctores annis putant pubertatem aestimandam, id est eum puberem esse existimant, qui XIII annos expleuit [. . . . tota pag.]*.

W tekście tym wskazano, że mężczyźni uwalniali się spod opieki wraz z osiągnięciem dojrzałości⁷. Dalej jurysta zaprezentował poglądy ferowane przez przedstawicieli dwóch ścierających się ze sobą szkół prawa. Pierwszy pogląd, za którym optowali sabinianie, odwoływał się do metody tradycyjnej, tj. weryfikacji stanu dojrzałości na podstawie oceny cech fizycznych danej osoby. Podstawowym wyznacznikiem miała być w tym przypadku zdolność do płodzenia dzieci. Był to przejaw konserwatywnego podejścia do prawa i rodowo-arystokratycznych tradycji. Jednak sabinianie dostrzegli też słaby punkt swojej teorii przejawiający się w tym, w jaki sposób stwierdzać należało dojrzałość osób niedorozwiniętych płciowo i eunuchów⁸. Zalecili wówczas, aby stosować do takich osób zasadę, w myśl której

⁶ J. Kodrębski, *Sabinianie i Prokulianie. Szkoły prawa w Rzymie wczesnego cesarstwa*, Łódź 1974, s. 175 i n.; P. Cumin, *A Manual of Civil Law; Or, Examination in the Institutes of Justinian*, London 1854, s. 50–51; L.S. Cushing, *An Introduction to the Study of the Roman Law*, Boston 1854, s. 101; W.H. Rattigan, *De Jure Personarum, Or, a Treatise on the Roman Law of Persons*, London 1873, s. 234; E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, New York 1994, s. 468.

⁷ H.L.W. Nelson, *Überlieferung, Aufgaub und Stil von Gai Institutiones*, Leiden 1981, s. 199 i n.

⁸ M. Kuefler, *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago–London 2001, s. 33.

stawały się one dojrzałe w wieku, w jakim inni osiągalni dojrzałość płciową⁹. Jak słusznie zauważył J. Kodrębski¹⁰, tym stwierdzeniem sabinianie sami przyznawali się do wadliwości swojego rozwiązania, bowiem w przypadku braku stwierdzenia fizycznych cech zewnętrznych osoby sami opierali się na granicy wieku. W omawianym fragmencie Gaius przytoczył też pogląd szkoły przeciwnej sabinianom, tj. prokulian, w myśl którego dojrzałość należało oceniać wyłącznie na podstawie wieku danej osoby przy jednoczesnym przyjęciu 14 lat jako granicy dojrzałości.

Analiza tekstu G. 1, 196 może wskazywać na to, że w prawie klasycznym rzeczywiście istniał spór co do sposobów ustalania *pubertatis* chłopców. Z jednej strony znajdowali się zwolennicy tradycyjnej metody, aby dojrzałość formalną wiązać z dosłowną dojrzałością fizyczną, a z drugiej stronnicy poglądu, aby męska dojrzałość zaczynała się wraz z odgórnie ustalonym wiekiem 14 lat, bowiem ta metoda sprawdziła się wcześniej w przypadku kobiet. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że taki klasyczny spór był toczony między dwiema szkołami prawa, ale najprawdopodobniej pogląd sabinian nie wytrzymał próby praktyki życiowej, która poszła w odmiennym kierunku. Za takim stanowiskiem opowiedzieli się przykładowo E. Volterra¹¹ oraz F. Schulz¹². Warto też przytoczyć interesujące twierdzenie B. Zuberta¹³, który uznał, że pomimo przyjęcia numerycznie określonej granicy wieku w wysokości ukończonych 14 lat metoda *habitus corporis* prawdopodobnie nadal była stosowana w wypadku zaistnienia sporu co do dojrzałości jakiejś osoby.

Przyjmuje się też, że wszelkie wątpliwości w przedmiotowym zakresie, a przez to i klasyczny spór między sabinianami a prokulianami ostatecznie rozstrzygnął cesarz Justynian konstytucją z 529 r.¹⁴:

C. 5, 60, 3, Imperator Justinianus: *Indecoram observationem in examinanda marum pubertate resecantes iubemus: quemadmodum feminae post impletos duodecim annos omnimodo pubescere iudicantur; ita et mares post excessum quattuordecim annorum puberes existimentur; indignatione corporis inhonesta cessante.*

Cesarz uznał, że skoro w przypadku kobiet utrwalony został pogląd, aby traktować je za dojrzałe wraz z osiągnięciem przez nie 12 lat, to również należało zrezygnować z nieskromnej metody badania ciała mężczyzn i także im trzeba było przypisać numeryczną granicę dojrzałości, którą ustalono na 14 lat¹⁵. Potwierdzenie powyższego można znaleźć w Instytucjach Justyniana:

⁹ Por. M.L. Domenget, *Institutes de Gaius*, Paris 1866, s. 110–113; B. Walker, J.T. Abdy, *The Commentaries of Gaius*, Cambridge 1870, s. 66–67.

¹⁰ J. Kodrębski, *Sabinianie i Prokulianie...*, s. 176.

¹¹ E. Volterra, *Istituzioni di diritto...*, s. 653.

¹² F. Schulz, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, s. 165.

¹³ B. Zubert, *Przeszkoda wieku do zaręczyn i małżeństwa w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1966, R. 13, s. 95.

¹⁴ O reformie Justyniana por. A.B. Schwarz, *Die Justinianische Reform des Pubertätsbeginns und die Beilegung juristischer Kontroversen*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 1952, no. 69, s. 345 i n.

¹⁵ P. Kruger, *Codex Iustinianus*, Berolini 1877, s. 490.

I. 1, 22, pr.: *Pupilli pupillaeque cum puberes esse coeperint, tutela liberantur: pubertatem autem veteres quidem non solum ex annis, sed etiam ex habitu corporis in masculis aestimari volebant. nostra autem maiestas dignum esse castitate temporum nostrorum bene putavit, quod in feminis et antiquis impudicum esse visum est, id est inspectionem habitudinis corporis, hoc etiam in masculos extendere: et ideo sancta constitutione promulgata pubertatem in masculis post quartum decimum annum completum illico initium accipere disposuimus, antiquitatis normam in femininis personis bene positam suo ordine relinquentes, ut post duodecimum annum completum viripotentes esse credantur.*

Tekst ten stanowi, że momentem wyjścia spod opieki było osiągnięcie dojrzałości¹⁶. Dalej czytamy, że dawniej dojrzałość w przypadku mężczyzn oceniano nie na podstawie lat, ale według stanu ciała. Jednak z uwagi na to, że już w czasach poprzednich metodę badania ciała w przypadku kobiet uznano za wstydliwą, to z uwagi na czystość (moralność) ówczesnych czasów należało tę zasadę rozciągnąć również na mężczyzn. Dlatego też postanowiono, że formalna dojrzałość u mężczyzny zaczynała się po ukończeniu 14. roku życia, zaś pradowy zwyczaj, w myśl którego kobieta stawała się dojrzałą po ukończeniu 12 lat, został zachowany, bowiem w tym wieku nabywała zdolność do rodzenia dzieci¹⁷.

G. 1, 196 – spór, którego nie było? Problem tekstów G. 1, 40 i G. 2, 113

Z powyższych rozważań może wydawać się, że wszystko składa się w spójną i logiczną całość. W takim ujęciu można by za Gaiusem przyjąć, że w okresie prawa klasycznego toczony był spór między sabinianami i prokulianami co do tego, w jaki sposób mężczyźni stawali się dojrzałymi (*puberes*) i nabywali pełną zdolność do czynności prawnych, tj. czy następowało to po przekroczeniu konkretnej granicy wiekowej (14 lat), czy może ustalano to indywidualnie w drodze badania cech fizycznych ciała (*habitus corporis*). Można by też uznać, że najprawdopodobniej pogląd sabinian o potrzebie każdorazowego badania fizycznego nie wytrzymał konfrontacji z rzeczywistością, ale ostatecznie dopiero cesarz Justynian miał zakończyć ten spór, przyjmując, że dojrzałość u mężczyzn zaczynała się wraz z przekroczeniem 14 lat.

Tak skonstruowany koncept mogą jednak podważać teksty samego Gaiusa, w których sam niejako kwestionuje to, jakoby jakikolwiek spór o sposób definiowania męskiej dojrzałości istniał, i kategorycznie przyjmuje koncepcję liczbowej granicy wieku 14 lat jako początku męskiej *pubertatis*. Otóż Gaius, który był

¹⁶ J.T. Abdy, B. Walker, *The Institutes of Justinian*, Cambridge 1876, s. 61.

¹⁷ Zob. J.G. Younger, *Sex in the Ancient World. From A to Z*, London–New York 2005, s. 126–127; D. Gourevitch, M. Raepsaet-Charlier, *La donna nella Roma antica*, Firenze–Milano 2003, s. 105.

przedstawicielem szkoły sabinian opowiadającej się za tradycyjną metodą *habitus corporis*, w swoich Instytucjach dwukrotnie, w dwóch różnych księgach, odwołał się do zasady, aby moment nabycia pełnej zdolności do czynności prawnych (czyli faktycznie dojrzałości) u mężczyzn łączyć z konkretną granicą 14 lat, a nie z jakimkolwiek badaniem ciała – oznaczać to by mogło, że sam jurysta nie zgadzał się z poglądem szkoły, której był przedstawicielem. Mowa tutaj o poniższych fragmentach:

G. 1, 40: *Cum ergo certus modus manumittendi minoribus XX annorum dominis per legem Aeliam Sentiam constitutus sit, euenit, ut qui XIII annos aetatis expleuerit, licet testamentum facere possit et in eo heredem sibi instituere legataque relinquere possit, tamen si adhuc minor sit annorum XX, libertatem seruo dare non possit.*

G. 2, 113: *Videntur ergo melioris condicionis esse feminae quam masculi; nam masculus minor annorum XIII testamentum facere non potest, etiamsi tutore auctore testamentum facere uelit, femina uero potest; facta enim XII annorum testamenti faciundi ius nanciscitur.*

Nie wchodząc w szczegóły tych tekstów, wystarczy wskazać, że obydwa dotyczą zdolności mężczyzn do sporządzenia testamentu i w obydwu podkreślono, że taką zdolność mężczyzna nabywał po przekroczeniu granicy 14 lat. Gdy był poniżej tej granicy wieku, to nie mógł sporządzić testamentu. Podobnie zresztą we fragmencie Epit. Gai. 2, 2, 2¹⁸ bazującym przecież na Instytucjach wskazano, że mężczyzna niedojrzały, tj. poniżej 14. roku życia, testamentu sporządzić nie mógł. Zdolność do testowania była nierozdzielnie związana z pełną zdolnością do czynności prawnych, a o tej zaś decydował fakt dojrzałości (*pubes*).

Wobec powyższego pojawia się problem, w jaki sposób rozumieć teksty autorstwa Gaiusa (G. 2, 113 i G. 1, 40) oraz komentarz do jego instytucji (Epit. Gai. 2, 2, 2), gdzie wprost i kategorycznie wskazano, że mężczyźni mogli sporządzać testamenty od 14. roku życia. Jakby nie patrzeć, Gaius przyznał w tych tekstach, że o zdolności do testowania, a tym samym o pełnej zdolności do czynności prawnych i dojrzałości decydowało przekroczenie konkretnej granicy wiekowej 14 lat. Jeżeli stanowczo przyjąć, że w okresie klasycznym toczony był w praktyce opisany wcześniej spór o sposoby definiowania męskiej dojrzałości, to wychodzi z tego, że Gaius stanął w opozycji do poglądów szkoły sabinian, której przecież był przedstawicielem. Gdyby jednak uznać, że Gaius pozostał wierny tym przekonaniom, to powstałby paradoks prawny nie do rozstrzygnięcia. Jeśli bowiem oprzeć się wyłącznie na literalnej analizie tych tekstów i poglądów na temat ustalania dojrzałości, to teoretycznie możliwa byłaby sytuacja, w której chłopiec ukończywszy 14 lat nabyłby prawo do testowania (zgodnie z G. 2, 113 i G. 1, 40), gdy jeszcze nie byłby formalnie dojrzałym z uwagi na odmowę przyznania mu tego statusu na podstawie oględzin jego ciała (przy przyjęciu, że jego cechy fizyczne nie były

¹⁸ Epit. Gai. 2, 2, 2: *Item testamenta facere non possunt impuberes, id est minores quatuordecim annorum, aut puellae duodecim.*

jeszcze wystarczająco rozwinięte). Czyżby zatem Gaius dopuszczał wyjątek, w którym (jeszcze) fizycznie niedojrzali mający ukończone 14 lat nabywali prawo do testowania? Taki pogląd należałoby odrzucić, chociażby w świetle innych opinii Gaiusa wyrażonych wobec niedojrzałych, przez co nie sposób uznać, iżby jurysta uznawał ich prawo do sporządzania testamentów. Innym wytłumaczeniem byłoby to, że Gaius w swoich opiniach po prostu przychylił się do jednej ze stron konfliktu i uznał wyższość poglądu prokulian, że dojrzałość zaczynała się wraz z 14 latami. To jednak wytłumaczenie może jawić się jako wątpliwe, zwłaszcza jeżeli wziąć pod uwagę to, że Gaius zaliczany był do przedstawicieli szkoły sabinian¹⁹, czyli tej, która uznawała wyższość ustalania dojrzałości na podstawie oględzin fizycznych i negowała wiązanie dojrzałości wraz z konkretnym wiekiem. W swoich badaniach brałem również pod uwagę dość skrajny pogląd o interpolacjach w Instytucjach Gaiusa, mogący wskazywać na to, że stanowcze użycie granicy 14 lat przez jurystę mogło być efektem pracy kompilatorów. Zagadnieniem interpolacji w Instytucjach Gaiusa zajmował się Ch. Appellton²⁰, który jednak nie dopatrzył się żadnych modyfikacji w interesujących mnie fragmentach G. 2, 113 i G. 1, 40. Pogląd ten jest zasadny i w świetle współczesnego stanu badań.

Nowa hipoteza – nowe spojrzenie na G. 1, 196

Jak wskazano wyżej, Gaius z jednej strony w G. 1, 196 pisał o sporze o sposób ustalania męskiej formalnej dojrzałości, a z drugiej strony w jego tekstach G. 1, 40 i G. 2, 113 nie ma śladu po tym, aby taki spór w ogóle miał jakiegokolwiek znaczenie. Moim zdaniem tego problemu nie uda się rozwiązać wyłącznie w drodze samej tylko literalnej analizy tych tekstów. W tym przypadku trzeba sięgnąć do technicznej wykładni polegającej na głębszej analizie budowy tytułowego tekstu źródłowego, ze szczególnym uwzględnieniem historii jego rekonstrukcji.

Wyjaśniając powyższe stwierdzenie, należy zwrócić uwagę na bardzo istotną okoliczność związaną z fragmentem G. 1, 196. Tekst, jaki dzisiaj znany i jaki zacytowałem we wcześniejszej części artykułu, został zaczerpnięty z wydania Instytucji Gaiusa opracowanego przez E. Seckela i B. Küblera²¹ i zawiera efekty dokonanej wcześniej rekonstrukcji odnalezionego w Weronie rękopisu Instytucji. Trzeba bowiem pamiętać, że Instytucje Gaiusa przez wieki pozostawały nieodkryte. Jedynie przypadkiem w XVIII w. odkryto pergamin zawierający teksty listów św. Hieronima, które zostały napisane na wcześniej zmytym łacińskim tekście jakiegoś dzieła o charakterze prawniczym. Tym dziełem okazały się być właśnie Instytucje Gaiusa, nad

¹⁹ Por. W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 280 (s.v. Gaius).

²⁰ Por. Ch. Appellton, *Les interpolations dans Gaius. La vraie date de ses Institutes. Critiques qu'elles ont soulevées*, „Revue historique de droit français et étranger” 1929, no. 4(8), s. 197–241.

²¹ E. Seckel, B. Kübler, *Gai Institutionum commentarii quattuor*, Leipzig 1938.

którymi z początkiem XIX w. rozpoczęto prace rekonstrukcyjne. Warto o tym wspomnieć z tego względu, że rekonstrukcja objęła m.in. właśnie interesującą mnie część dotyczącą granicy wiekowej 14 lat i fragmentu G. 1, 196. Na pierwszej, dokonanej w 1817 r. przez J. Göschena, E. Beckera oraz M. Bethmanna-Hollwega z Akademii Nauk w Berlinie transkrypcji tekstu Instytucji fragment G. 1, 196 znajduje się na stronie z numerem 52. Patrząc na tę stronę, możemy zauważyć, że fragment G. 1, 196 nie został odtworzony w całości, a jedynie składa się z pojedynczych słów. Kolejna strona 53 nie została w ogóle odczytana. Następny w miarę czytelny fragment pojawia się na stronie 54²² i też dotyczy spraw związanych z wiekiem. Oznacza to, że Gaius przez trzy strony rękopisu (oznaczone przez badaczy numerami 52, 53 i 54) prowadził wywód na temat kwestii wieku i formalnej dojrzałości.

Następnie należy postawić pytanie o to, w jaki sposób doszło do opracowania tekstu w wersji, jaką dzisiaj znamy i cytujemy, skoro fragment G. 1, 196 nie zachował się w całości. Odpowiedź wydaje się być następująca – otóż na stronie 52 transkrypcji Instytucji z 1817 r. widoczna jest odrębna notatka autorów pracujących nad rekonstrukcją tekstu z odwołaniem do fragmentu Epit. Ulp. 11, 28, czyli do części *Regulae Ulpiani*, które – jak się powszechnie przyjmuje – powstały najprawdopodobniej z wykorzystaniem Instytucji Gaiusa²³. Nie pozostawia to wątpliwości, że ten fragment posłużył badaczom za bazę do rekonstrukcji interesującego mnie tekstu, zaś jego treść przedstawia się następująco:

Epit. Ulp. 11, 28: *Liberantur tutela masculi quidem pubertate. Puberem autem cassiani quidem eum esse dicunt, qui habitu corporis pubes apparet, id est qui generare possit; Proculeiani autem eum, qui quattuordecim annos explevit; verum Priscus eum puberem esse, in quem utrumque concurrit, et habitus corporis, et numerus annorum.*

W powyższym tekście mowa jest o tym, że dla kasjan²⁴ męska dojrzałość wiązała się z fizycznym stanem ciała, tj. ze zdolnością do płodzenia dzieci, zaś dla proculian dojrzałość oznaczała osiągnięcie 14. roku życia. Autor fragmentu przytoczył również pogląd pośredni ferowany przez jurystę Luciusa Priscusa, który dojrzałość człowieka sugerował łączyć zarówno z wyglądem ciała, jak i liczbą lat²⁵.

Moim zdaniem szukając rozwiązania sporu o ustalenie męskiego *pubertas*, nie możemy przejść obojętnie nad faktem, że tekst G. 1, 196 nie został w całości odtworzony. Co więcej, to właśnie na tym, że tekst ten nie zachował się w całości, opieram swoją nową hipotezę badawczą. Jak wspomniałem wcześniej, Gaius rozważaniom

²² Jest to fragment oznaczony współcześnie jako G. 1, 197, [. . . .] *aetatem peruenerit, in qua res suas tueri possit, sicuti apud peregrinas gentes custodiri superius indicaui.*

²³ Por. B. Czech-Jezińska, Teodor Dydyński i legenda Gaiusa, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, nr 27(2), s. 29 (zob. przyp. 37).

²⁴ Inaczej sabinianie. Por. A. Dębiński, K. Burczak, *Ulpiani Liber singularis regularum. Przekład i objaśnienia*, Lublin 2016, s. 77.

²⁵ Por. J. Muirhead, *The Institutes of Gaius and Rules of Ulpian*, Edinburgh 1880, s. 387; J.T. Abdy, B. Walker, *The Commentaries...*, s. 399.

wieku poświęcił niemal trzy kolejne strony swojego rękopisu, a udało się odtworzyć jedynie kilka pojedynczych zdań (właściwie słów) uzupełnionych przez odwołanie do później powstałego dzieła najprawdopodobniej opartego na Instytucjach Gaiusa (Epit. Ulp. 11, 28). Wedle mojej autorskiej koncepcji nie jest wykluczone, że w brakującej części swojego wywodu w G. 1, 196 jurysta zaprezentował nie tylko istotę toczzonego sporu i rywalizujące poglądy, ale być może zawarł tam też zdania mówiące o tym, że w praktyce prawnej wyznaczania momentu męskiej dojrzałości decydowała konkretna liczbowa granica 14 lat. Innymi słowy – uważam, że sam Gaius mógł w tym brakującym tekście wskazać, że w praktyce spór został rozstrzygnięty na korzyść prokulian ferujących pogląd o wyższości liczbowej granicy 14 lat. Najprawdopodobniej mógł przy tym się odwołać do konstytucji cesarza Antoninusa Piusa, w czasach panowania którego Gaius tworzył swoje dzieło. Jest kilka argumentów, które doprowadziły mnie do postawienia takiej hipotezy.

W pierwszej kolejności wyjaśnienia wymaga to, skąd pojawił się pomysł, aby przyjąć, że Gaius w omawianym fragmencie po przedstawieniu różnych poglądów zaprezentował też ostateczne rozstrzygnięcie. Mianowicie w Instytucjach możemy znaleźć podobnie skonstruowany tekst, w którym Gaius, wyjaśniając określoną instytucję prawną, najpierw przytoczył różne koncepcje ferowane przez ówczesnych jurystów, zaś na końcu zaprezentował rozwiązanie sporu, odwołując się do cesarskiej konstytucji. Takim fragmentem jest G. 2, 195²⁶, gdzie Gaius przy okazji wyjaśniania instytucji legatu przywołał poglądy Sabinusa i Kasjusza oraz przeciwnie im opinie Nerwy i Proculusa, zaś na końcu wskazał, że ten spór rozstrzygnął swoją konstytucją cesarz Antoninus Pius. Niewykluczone, że podobnie mogło być w spornym i nieodczytanym w całości fragmencie G. 1, 196, gdzie Gaius najpierw przedstawił różne poglądy prawne na temat ustalania męskiej dojrzałości, a na końcu mógł zaprezentować cesarskie rozstrzygnięcie. Warto też zauważyć, że we wcześniej omówionym fragmencie Epit. Ulp. 11, 28, bazującym na G. 1, 196, oprócz poglądów sabinian i prokulian wspomniany jest też pogląd pośredni ferowany przez Luciusa Priscusa. Nie jest zatem wykluczone, że również w tych brakujących zdaniach z G. 1, 196 Gaius wspominał o tym stanowisku, ale nie udało się odczytać tego fragmentu w całości. Przyjmuję, że autor fragmentu Epit. Ulp. 11, 28 czerpał wiedzę o poglądach w sporze właśnie z Instytucji, które komentował. Wobec tego można też zapytać, po co Gaius opisywał różne poglądy i spory doktrynalne rzymskich jurystów. Wydaje mi się, że odpowiadając na to, trzeba uwzględnić charakter Instytucji, które miały w swoim założeniu być podręcznikiem

²⁶ G. 2, 195: *In eo solo dissentiunt prudentes, quod Sabinus quidem et Cassius ceterique nostri praeceptores, quod ita legatum sit, statim post aditam hereditatem putant fieri legatarii, etiamsi ignoret sibi legatum esse, sed postea quam scierit et spreuerit legatum, proinde esse atque si legatum non esset; Nerua uero et Proculus ceterique illius scholae auctores non aliter putant rem legatarii fieri, quam si uoluerit eam ad se pertinere: sed hodie ex diui Pii Antonini constitutione hoc magis iure uti uidemur, quod Proculo placuit; nam cum legatus fuisset Latinus per uindicationem coloniae, 'Deliberent', inquit, 'decuriones, an ad se uelint pertinere, proinde ac si uni legatus esset'.*

prawa przeznaczonym do nauki, a przez to zasadne było zaprezentowanie różnych spojrzeń na daną instytucję prawną. Zresztą analizując wybrane teksty z Digestów, możemy zauważyć, że juryści klasyczni często w swoich opiniach przytaczali różne wypowiedzi innych autorów wyrażane do komentowanej instytucji prawnej. Nie inaczej mogło być w tym przypadku.

Następnie wyjaśnienia wymaga, skąd pomysł, że to właśnie konstytucja cesarza Antoninusa Piusa mogła posłużyć za podstawę rozstrzygnięcia sporu na korzyść poglądu o wyższości stosowania granicy 14 lat przy wyznaczaniu męskiej *pubertatis*. W tym celu należy odwołać się do opisanych w Digestach dwóch cesarskich reskryptów z II w. n.e. wydanych przez cesarza Antoninusa Piusa w sprawie przesłuchania świadka z użyciem tortur²⁷. Informacji o pierwszym z nich dostarczył niejaki Aurelius Arcadius Charisius:

D. 48, 18, 10, Aurelius Arcadius Charisius magister libellorum libro singulari de testibus: *pr. De minore quattuordecim annis quaestio habenda non est, ut et divus Pius Caecilio Iuventiano rescripsit. I. Sed omnes omnino in maiestatis crimine, quod ad personas principum attinet, si ad testimonium provocentur, cum res exigit, torquentur.*

Jak czytamy w powyższym fragmencie, cesarz Antoninus Pius reskrytem wydanym między 138 a 150 r. n.e.²⁸, który był adresowany do Caeciliusa Iuventianusa, zabronił stosowania tortur wobec świadków mających mniej niż 14 lat, a więc tych, którzy nie osiągnęli jeszcze wieku dojrzałości. W dalszej części jednak mowa jest o odstępstwie od cesarskiego zalecenia. Mianowicie w przypadku przestępstw z kategorii *maiestatis crimine* wszyscy świadkowie bez wyjątku mieli zostać poddani torturom, ponieważ sprawa dotyczyła wagi państwowej, a więc samego cesarza²⁹.

O drugim z tych reskryptów wydanych przez cesarza Antoninusa Piusa pisał też Callistratus:

²⁷ Przesłuchanie z użyciem tortur – *quaestio per tormenta* – służyło jako środek uzyskania przyznania się obwinionego lub wiarygodnych zeznań świadków. Tortury w rzymskim procesie karnym jako sposób pozyskiwania dowodów winy oskarżonego były czymś oczywistym i powszechnym. Torturom nie były poddawane określone kategorie osób, zaś jednym z wyłączeń w tym przypadku był właśnie wiek. Zob. szerzej: A. Chmiel, *Zeznania świadków i ich wartość dowodowa w rzymskim procesie karnym*, Lublin 2013 (niepubl. praca doktorska), s. 175–180 i literatura tam cytowana. O stosowaniu tortur w prawie rzymskim por. B. Sitek, „*Quaestionem*” *intelligere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem* [w:] *Crimina et mores: Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 161–168; J.-P. Levy, *La torture dans le droit romain de la preuve*, „*Collatio iuris romani. Études dédiées à Hans Ankum à l’occasion de son 65e anniversaire*” 1995, no. 1, s. 241–255; P.A. Brunt, *Evidence given under Torture in the Principate*, „*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*” 1980, no. 1(97), s. 256–265.

²⁸ R.L. Dize Jr., *The beneficiarii procuratoris of Celeia and the development of the statio network*, „*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*” 1996, no. 113, s. 290 (zob. przyp. 27).

²⁹ Por. M.G. Zoz, P. Ferretti, *Le costituzioni imperiali nella giurisprudenza*, vol. II: *Regole generali in tema di successioni*, Trieste 2013, s. 99; D. Dalla, *Senatus consultum Silanianum*, Mailand 1994, s. 98–100; W. Hüttl, *Antoninus Pius: Bd. Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, Prag 1936, s. 133.

D. 48, 18, 15, 1, Callistratus libro quinto de cognitionibus: *De minore quoque quattuordecim annis in caput alterius quaestionem habendam non esse divus Pius Maecilio rescripsit, maxime cum nullis extrinsecus argumentis accusatio impleatur. Nec tamen consequens esse, ut etiam sine tormentis eisdem credatur: nam aetas, inquit, quae adversus asperitatem quaestionis eos interim tueri videtur, suspectiores quoque eosdem facit ad mentiendi facilitatem.*

Jurysta powołał się na reskrypt cesarski, tym razem kierowany do niejakiego Maeciliusa, w którym wskazano, że nie powinno się stosować tortur w trakcie przesłuchania osób poniżej 14. roku życia w sprawach zagrożonych karą śmierci, a w szczególności wówczas, gdy oskarżenie nie opierało się na solidnej podstawie dowodowej. Powodem ochrony takich świadków było przekonanie, że nim staną się dojrzały, to powinno się im oszczędzić okrucieństwa. W reskrypcie tym cesarz jednak wyraźnie zaznaczył, że zakaz tortur nie oznaczał automatycznie przyznania wiary im zeznaniom, ponieważ uznał, że osoby w tym wieku, a więc do 14. roku życia, czyli niedojrzałe, posiadały skłonności do kłamstwa³⁰.

Warto też zwrócić uwagę na to, że powyżej zacytowane fragmenty nie dotyczą jednego i tego samego reskryptu, ale każdy z nich opisuje inną cesarską dyspozycję. Przemawia za tym fakt, że każdy z tych reskryptów został zaadresowany do różnych namiestników. Zacytowane reskrypty mające dwóch różnych adresatów zostały wydane przez tego samego cesarza i mogą wskazywać na to, że zamierzeniem Antoninusa Piusa było wprowadzenie jednolitej praktyki w imperium, która zakazywałaby torturowania świadków poniżej 14. roku życia³¹. Z punktu widzenia moich badań istotne jest to, że w obydwu tekstach posłużono się liczbową granicą wieku 14 lat, a nie ogólnym określeniem niedojrzałości – *impubes*. Co oczywiste, bierzemy tu pod uwagę wyłącznie problem męskiej dojrzałości, zważywszy na charakter instytucji świadka w procesie karnym i wykluczenie kobiet z tej roli³². Wydanie dwóch różnych reskryptów o takiej samej treści oznacza, że cesarz Antoninus Pius w zasadzie przesądził, jak należało rozumieć granicę między niedojrzałością a dojrzałością. Prawdopodobne jest, że rozstrzygając kwestie przesłuchania świadków w postępowaniu karnym, przy odwołaniu do granicy 14 lat miał na uwadze nieznanie nam rozstrzygnięcie wydane przez siebie w sferze prawa prywatnego. Istotne jest też to, że cesarz aż dwukrotnie musiał skierować tożsame reskrypty do namiestników. Można to interpretować w ten sposób, że po zdefiniowaniu przy użyciu granicy wieku 14 lat terminu *pubertas* w prawie prywatnym pojawiły się

³⁰ Por. J. Ermann, *Die Folterung Freier im römischen Strafprozeß der Kaiserzeit bis Antoninus Pius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 2000, no. 117, s. 429 i n.

³¹ Cesarz Antoninus Pius w swojej prawotwórczej działalności wykazywał pewne tendencje humanitarne. Por. F. Longchamps de Bérrier, *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami* [w:] *Crimina et mores: Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 88–89.

³² A.W. Zumpt, *Der Criminalprozess der Römischen Republik*, Leipzig 1871, s. 247 i n.

wątpliwości, czy tak samo należało ten termin rozumieć na gruncie prawa i postępowania karnego, a to w początkowym okresie wymuszało interwencje cesarskie w dotychczas utrwalone praktyki przesłuchania niedojrzałych świadków. Należy też zwrócić uwagę na to, że te dwa wspomniane cesarskie reskrypty zostały wydane między 138 a 150 r. n.e., tj. jak dzisiaj przyjmujemy – w okresie rozkwitu prawa klasycznego. Co ważne, klasyczny charakter cytowanych tekstów nie był dotychczas kwestionowany w literaturze³³, przez co w ramach domniemania autentyczności przyjmujemy, że fragmenty te zawierają ówczesne zapatrywania prawne, które nie były później modyfikowane przez justyniańskich kompilatorów³⁴. Analiza literalna wspomnianych tekstów również i dzisiaj każe uznać ich klasyczny charakter.

Na marginesie powyższych rozważań trzeba też wspomnieć, że w źródłach tylko w jednym jeszcze miejscu odnajdziemy powiązanie zakazu torturowania świadka z jego wiekiem, tj. w D. 29, 5, 1, 33³⁵. Tekst ten jest fragmentem opinii wyrażonej na gruncie uchwały *s.c. Silanianum* z 10 r. n.e.³⁶, w którym udzielono odpowiedzi na pytanie, czy niedojrzali niewolnicy nie tylko nie mogli zostać skazani na karę śmierci, ale też czy należało im zaoszczędzić przesłuchania z użyciem tortur³⁷. Jurysta odpowiedział, że nie powinno się stosować tortur wobec niedojrzałych, i powołał się przy tym na generalną zasadę, która zakazywała takich praktyk³⁸. Z punktu widzenia moich badań najistotniejsze jest to, że w tekście tym posłużono się zwrotem ogólnym – *impuberes*, bez odwołania do jakiejkolwiek granicy wiekowej. Trzeba też podkreślić, że w całym tytule D. 29, 5 poświęconym *s.c. Silanianum* nie posłużono się numeryczną granicą wiekową na określenie tej grupy wiekowej.

Co ważne, wspomniany tekst przez odwołanie do *s.c. Silanianum* przedstawia zapatrywania prawne obowiązujące przed wydaniem reskryptów przez cesarza Antoninusa Piusa, a to zaś może świadczyć o tym, że wcześniej nie było rozstrzygnięte, jak należało interpretować niedojrzałość u świadków, co z kolei mogło być przejawem sporu, o którym pisał Gaius w G. 1, 196. Kolejną wzmiankę o torturowaniu

³³ Na podstawie Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur.

³⁴ W. Bojarski, *Remarks on textual reconstruction in Roman law* [w:] *Le droit Roman et le mode contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996, s. 89.

³⁵ D. 29, 5, 1, 33, Ulpianus libro 50 ad edictum: *Impuberi autem utrum in supplicio tantum par-cimus an vero etiam in quaestione? Et magis est, ut de impubere nec quaestio habeatur: et alias solet hoc in usu observari, ut impuberes non torqueantur: terreri tantum solent et habena et ferula vel caedi.*

³⁶ Świadczy o tym tytuł działu, w którym cytowany tekst się znajduje – D. 29, 5, *De senatus consulto Siliano et Claudiano: quorum testamenta ne aperiantur*.

³⁷ Problematyką torturowania niedojrzałych świadków przesłuchiowanych w sprawach dotyczących przestępstw z ustawy *Iulia de de adulteriis coërcendis* zajął się pośrednio K. Stolarski, *Prawno karne regulacje dotyczące niewolników w 'Lex Iulia de adulteriis coërcendis' z 18 roku p.n.e.* [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, P. Suski, Kraków 2009, s. 15–27.

³⁸ Por. F.W. Wasserschleben, *De quaestionum per tormenta apud Romanos historia commentatio*, Berlin 1834, s. 46–47. Zob. też: K. Amelańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 164 i n.; idem, *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, nr 6(1), s. 11 i n.

świadków i ich wieku odnajdujemy dopiero w już opisanych reskryptach, w których kategoriycznie odwołano się do granicy 14 lat.

Uznanie klasycznego charakteru przytoczonych wyżej reskryptów cesarza Antoninusa Piusa (D. 48, 18, 10 oraz D. 48, 18, 15, 1) może pozwolić na przyjęcie, że w pierwszej połowie II w. n.e. ustalono, że dojrzałość – *pubertas* – zaczynała się wraz z przekroczeniem 14. roku życia. Mniej więcej w tym samym okresie Gaius pisał swoje Instytucje, które datowane są na około 160 r. n.e. Niewykluczone zatem jest, że jurysta we fragmencie G. 1, 196 opisał istnienie wcześniejszego sporu o formalną męską dojrzałość, przedstawił przy tym różne poglądy, a na końcu zawarł rozstrzygnięcie tego sporu, odwołując się do jemu aktualnych cesarskich konstytucji. Dokładnie taką technikę Gaius zastosował we wspomnianym wyżej fragmencie dotyczącym legatów G. 2, 195, gdzie najpierw zaprezentował różne poglądy szkół prawniczych na omawiany temat, zaś na końcu wskazał na to, jak sprawę widział cesarz Antoninus Pius. Słuszności tego poglądu broni też fakt, że w rzeczywistości cesarz Antoninus Pius w tym czasie przyjął, aby granicą między niedojrzałością a dojrzałością była sztywna liczba 14 lat. Tłumaczyłoby to też, dlaczego w dalszych swoich tekstach z Instytucji (G. 2, 113 oraz G. 1, 40) Gaius wprost opowiedział się za takim rozwiązaniem (i to sprzecznym ze stanowiskiem szkoły, którą reprezentował), pomijając w zupełności konflikt dwóch teorii.

W tym miejscu chciałbym dodatkowo wspomnieć o trzech konstytucjach cesarskich rozstrzygających sprawy z zakresu prawa spadkowego, które w swojej treści nawiązują do tekstów Gaiusa wiążących zdolność chłopca do sporządzenia ważnego testamentu (*de facto* zdolność do czynności prawnych) z granicą wieku 14 lat. Mam tu na myśli konstytucje C. 7, 64, 2³⁹, C. 6, 58, 4⁴⁰ oraz C. 6, 22, 4⁴¹, wydane odpowiednio w latach 222, 290 i 294. Nie wchodząc w szczegóły tych dekretów, wystarczy zaznaczyć, że każdy z nich stanowczo – za Gaiusem – łączy zdolność testowania chłopca z granicą wieku 14 lat, i to do tego stopnia, że w jednym z nich nawet stwierdzono, że testament sporządzony przez osobę poniżej tego wieku nie wymagał zaskarżenia, bowiem z mocy prawa uznawało się go za nieistniejący⁴².

³⁹ C. 7, 64, 2, Imperator Alexander Severus: *Si, cum inter te et aviam defuncti quaestio de successione esset, iudex datus a praeside provinciae pronuntiavit potuisse defunctum et minorem quattuordecim annis testamentum facere ac per hoc aviam potioem esse, sententiam eius contra tam manifesti iuris formam datam nullas habere vires palam est et ideo in hac specie nec provocationis auxilium necessarium fuit (...).*

⁴⁰ C. 6, 58, 4, Imperatores Diocletianus, Maximianus: *Si aut nullum testamentum nepos patruis tui ordinavit aut intra quattuordecim annos constitutus fecit et agnationis iure successio eius tibi delata est, etiam citra bonorum possessionis subsidium legitimo iure subnixus es.*

⁴¹ C. 6, 22, 4, Imperatores Diocletianus, Maximianus: *Si frater patruelis tuus ante quartum decimum aetatis annum suae decessit, cum facere non potuit testamentum, nihil ex eius postremo recte postulatur iudicio. I. Nam si hanc aetatem egressus, licet vigoris necdum emersissent vestigia, suum ordinavit sollemniter iudicium, hoc convellere frustra conaris.*

⁴² Por. W. Litewski, *Die römische Appellation in Zivilsachen*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 1965, no. 12, s. 347 i n.

Z powyższych konstytucji możemy wyprowadzić wniosek, że zdolność do dokonywania rozporządzeń testamentowych była przez cały okres prawa klasycznego zastrzeżona dla osób dojrzałych, co w przypadku mężczyzn oznaczało osoby po 14. roku życia. Najważniejsze z punktu widzenia moich badań jest to, że te trzy konstytucje w sposób kategoryczny łączą męską dojrzałość (*puberes*) i uprawnienia z niej wynikające z granicą wieku 14 lat. Co prawda tylko pierwsza z cytowanych konstytucji (C. 7, 64, 2), datowana na 222 r., mieści się w formalnych granicach okresu klasycznego, to jednak dwie pozostałe (C. 6, 58, 4 i C. 6, 22, 4) zostały wydane kilka lat po umownym zakończeniu tego okresu, stąd też nie można im kategorycznie odmówić powiązań z prawem klasycznym, zwłaszcza jeżeli weźmiemy pod uwagę to, że umowną granicę zakończenia okresu prawa klasycznego opracowała późniejsza nauka prawa rzymskiego. Co ważne, wszystkie te konstytucje posługują się stanowczym odwołaniem do granicy 14 lat na długo przed tym, jak zrobił to cesarz Justynian. Trzeba także dodać, że oryginalny charakter tych tekstów, a zwłaszcza w zakresie wieku, nie był kwestionowany w literaturze⁴³. Moim zdaniem za ich klasyczną autentycznością przemawia fakt, że w treści tych konstytucji mowa jest o zakazie sporządzania testamentów przez mężczyzn poniżej 14. roku życia, a dokładnie taki pogląd przedstawił Gaius w swoich Instytucjach (G. 2, 113 oraz G. 1, 40), co potwierdza dodatkowo, że te wymienione dekrety mają typowo klasyczny charakter i nie było potrzeby ich późniejszych modyfikacji.

Podsumowanie

Problem zaprezentowany w niniejszym artykule dotyczył pogłębionej analizy fragmentu Instytucji Gaiusa – G. 1, 196 – w którym zawarte są dywagacje jurysty o sposobie ustalania męskiej dojrzałości (*pubertas*). W prawie rzymskim osiągnięcie dojrzałości niosło ze sobą daleko idące skutki, ponieważ z tym momentem chłopiec stawał się mężczyzną z pełną zdolnością do czynności prawnych i powiązanymi z tym uprawnieniami. Wspomniany tekst zawiera w sobie opis sporu, jaki w okresie prawa klasycznego toczyli przedstawiciele dwóch szkół nauki prawa – sabinian i prokulian. Ci pierwsi opowiadali się za tym, aby dojrzałość łączyć z fizyczną dojrzałością ustalaną na podstawie badań ciała, a drudzy optowali za wprowadzeniem sztywnej granicy wieku 14 lat, od której zaczynałaby się formalna dojrzałość. Spór ten miał dopiero w VI w. zakończyć cesarz Justynian, wydając w tym zakresie stosowną konstytucję.

W wyniku przeprowadzonych przeze mnie badań postawiłem zupełnie nową hipotezę, zgodnie z którą spór o *pubertas* mógł zostać rozstrzygnięty dużo wcześniej, bowiem już w II w. przez cesarza Antoninusa Piusa. Punktem wyjścia do sformułowania takiego poglądu był przede wszystkim fakt, że tekst G. 1, 196 nie został

⁴³ Na podstawie Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur.

w całości odczytany, a jego aktualna wersja jest efektem XIX-wiecznej rekonstrukcji. Stwierdzenie powyższego stwarza zatem możliwość stawiania nowych hipotez badawczych na temat treści tego fragmentu, o ile przemawiają za tym logicznie dające się wyprowadzić argumenty. Do nowego spojrzenia na powyższy fragment i zawarty w nim pogląd skłonił mnie w zasadzie sam Gaius, a dokładniej teksty z jego Instytucji. Jurysta, pisząc o sporze o męską *pubertas*, będąc przedstawicielem jednej ze spierających się szkół prawa, na kartach swojego dzieła zajął stanowisko odmienne. Sabinianie opowiadali się za badaniami fizycznych cech ciała chłopca i od nich chcieli uzależniać przyznanie mu formalnej dojrzałości i połączonej z tym pełnej zdolności do czynności prawnych. Gaius zaś wbrew szkole, z której się wywodził, przy omawianiu instytucji prawa spadkowego (G. 1, 40 i G. 2, 113) zajął stanowisko odmienne, wywyższając pogląd prokulian o granicy wieku 14 lat ponad konserwatywną metodę badania ciała. To dało mi do myślenia o tym, czy ten słynny spór nie został aby rozstrzygnięty na korzyść jednej ze stron. Powyższe w połączeniu ze stwierdzeniem, że tekst G. 1, 196 nie zachował się w całości, dało mi następnie asumpt do dalszych badań. Zwróciłem uwagę na to, że Gaius napisał swoje Instytucje około 160 r. n.e., czyli za panowania cesarza Antoninusa Piusa, na którego zresztą w swoich opiniach wielokrotnie się powoływał. Ustaliłem również, że właśnie cesarz Antoninus Pius wydał dwa odrębne reskrypty (D. 48, 18, 10 oraz D. 48, 18, 15, 1), w których zabronił torturowania niedojrzałych świadków, przy czym – co ważne z punktu widzenia moich badań – niedojrzałość powiązał właśnie z granicą 14 lat. W tekstach zawierających te reskrypty nie dopatrzone się interpolacji, zatem przyjąć należy, że zawierają oryginalne zapatrywania okresu klasycznego. Kolejno pomocniczo odwołałem się do tekstu G. 2, 195, którego budowa jest niezwykle ciekawa. Mianowicie w tym fragmencie Gaius, opisując instytucję zapisu w prawie spadkowym, przedstawił różne ścierające się poglądy, zaś na końcu wskazał rozstrzygnięcie z powołaniem się na konstytucję cesarza Antoninusa Piusa. To wszystko skłoniło mnie do postawienia hipotezy, zgodnie z którą nie jest wykluczone, że fragment G. 1, 196 miał bardzo podobną strukturę, a dokładniej w nim Gaius też zaprezentował różne poglądy na temat męskiej dojrzałości i sposobów jej ustalania, zaś na końcu w części, która nie zachowała się do naszych czasów, wskazał na rozstrzygnięcie sporu, odwołując się do konstytucji cesarza Antoninusa Piusa przemawiającej za wyższością poglądu prokulian i granicy 14 lat dla *pubertas*. Ten sformułowany przeze mnie koncept wzmacniają dodatkowo cesarskie konstytucje z epoki klasycznej (C. 7, 64, 2; C. 6, 58, 4 oraz C. 6, 22, 4), w których posłużono się granicą wieku 14 lat przy okazji rozstrzygania spraw spadkowych, co w zasadzie stanowiło bezpośrednie odwołanie do poglądu z Instytucji Gaiusa.

Przy przyjęciu takiego poglądu należałoby uznać, że zapatrywanie wyrażone w VI w. przez cesarza Justyniana (C. 5, 60, 3 oraz I. 1, 22, pr.) w zasadzie nie było rozstrzygnięciem sporu o sposób ustalania męskiej dojrzałości, ale utrwaleniem wcześniejszego stanowiska zajętego przez cesarza Antoninusa Piusa. Warto

wspomnieć, że w źródłach justyniańskich, a w szczególności w Instytucjach Justyniana, bardzo często znajdujemy odwołania i potwierdzenia stanowisk zajętych wcześniej przez cesarzy Aleksandra Sewera i właśnie Antoninusa Piusa. Nie można zatem kategorycznie wykluczyć, że w przypadku wyznaczania męskiej dojrzałości i granicy wieku 14 lat było tak samo.

Niewykluczone jest też, że mimo konstytucji z II w. cesarza Antoninusa Piusa w praktyce nadal niekiedy stosowano metodę *habitus corporis* przy definiowaniu męskiej dojrzałości. Dlatego w VI w. w ramach ujednolicenia prawa przez cesarza Justyniana postanowiono – tym razem kategorycznie – powtórzyć, że jedyną dopuszczalną metodą ustalania *pubertas* u mężczyzn jest odwołanie do granicy 14 lat. Takie stwierdzenie nie wyłącza przecież hipotezy o tym, że rozstrzygnięcie sporu dokonane zostało na mocy wcześniejszej konstytucji, zaś w VI w. postanowiono tylko przywrócić ją do życia, nadając jej powszechnie obowiązującą moc prawną.

Bibliografia

- Abdy J.T., Walker B., *The Institutes of Justinian*, Cambridge 1876.
- Amielańczyk K., *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, nr 6(1).
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Appelton Ch., *Les interpolations dans Gaius. La vraie date de ses Institutes. Critiques qu’elles ont soulevées*, „Revue historique de droit français et étranger” 1929, no. 4(8).
- Arjava A., *Women and Law in Late Antiquity*, New York 1996.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Bojarski W., *Remarks on textual reconstruction in Roman law [w:] Le droit Roman et le mode contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996.
- Brunt P.A., *Evidence given under Torture in the Principate*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 1980, no. 1(97).
- Buckland W.W., *A Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1921.
- Chmiel A., *Zeznania świadków i ich wartość dowodowa w rzymskim procesie karnym*, Lublin 2013 (niepubl. praca doktorska).
- Cumin P., *A Manual of Civil Law; Or, Examination in the Institutes of Justinian*, London 1854.
- Cushing L.S., *An Introduction to the Study of the Roman Law*, Boston 1854.
- Czech-Jezińska B., *Teodor Dydyński i legenda Gaiusa*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, nr 27(2).
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bériér F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Dalla D., *Senatus consultum Silanianum*, Mailand 1994.
- Dębiński A., Burczak K., *Ulpiani Liber singularis regularum. Przekład i objaśnienia*, Lublin 2016.
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011.
- Dirksen H.E., *Manuale Latinitatis Fontium Iuris Civilis Romanorum*, Berlin 1837.
- Dise R.L. Jr., *The beneficiarii procuratoris of Celeia and the development of the statio network*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1996, no. 113.
- Domenget M.L., *Institutes de Gaius*, Paris 1866.

- Ermann J., *Die Folterung Freier im römischen Strafprozeß der Kaiserzeit bis Antoninus Pius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 2000, no. 117.
- Forcellini A., *Lexicon Totius Latinitatis*, Prati 1868–1875.
- Gibbon E., *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, New York 1994.
- Gourevitch D., Raepsaet-Charlier M., *La donna nella Roma antica*, Firenze–Milano 2003.
- Górski D., *Kobieta w starożytnym Rzymie: podmiot... czy przedmiot prawa?*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2002, nr 5(8).
- Heumann H.G., *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1958.
- Hüttl W., *Antoninus Pius: Bd. Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, Prag 1936.
- Index Interpolationum Quae in Iustiniani Codice Inesse Dicuntur. Tomus in quo ea commemorantur, quae viri docti in scriptis ante annum 1936 editis suspicati sunt, wyd. G. Broggini, Weimar 1969.
- Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus I Ad Libros Digestorum I–XX Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1929.
- Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus II Ad Libros Digestorum XXI–XXXV Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1931.
- Index Interpolationum Quae in Iustiniani Digestis Inesse Dicuntur, Tomus III Ad Libros Digestorum XXXVI–L Pertinens, wyd. E. Levy, E. Rabel, Weimar 1935.
- Kaser M., *Handbuch des Römischen Privatrechts. Handbuch der Altertumswissenschaft. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, München 1971.
- Kaser M., Knütel R., Lohsse S., *Römisches Privatrecht*, München 2017.
- Kincl J., Urfus V., Skřejpek M., *Římské právo*, Praga 1997.
- Knothe H.G., *Die Geschäftsfähigkeit der Minderjährigen in geschichtlicher Entwicklung*, Frankfurt am Main–Bern–Lang 1983.
- Kodrębski J., *Sabinianie i Prokulianie. Szkoły prawa w Rzymie wczesnego cesarstwa*, Łódź 1974.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1986.
- Kruger P., *Codex Iustinianus*, Berolini 1877.
- Kuefler M., *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago–London 2001.
- Kunderewicz C., *Rzymskie prawo prywatne*, Łódź 1995.
- Kuryłowicz M., Wiliński A., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2008.
- Levy J.-P., *La torture dans le droit romain de la preuve*, „Collatio iuris romani. Études dédiées A Hans Ankum à l’occasion de son 65e anniversaire” 1995, no. 1.
- Litewski W., *Die römische Appellation in Zivilsachen*, „Revue internationale des droits de l’antiquité” 1965, no. 12.
- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1999.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Longchamps de Bérrier F., *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami* [w:] *Crimina et mores: Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Mackeldey F., *Handbook of the Roman Law*, Philadelphia 1883.
- Muirhead J., *The Institutes of Gaius and Rules of Ulpian*, Edinburgh 1880.
- Nelson H.L.W., *Überlieferung, Aufgaub und Stil von Gai Institutiones*, Leiden 1981.
- Osuchowski W., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968.
- Rattigan W. H., *De Jure Personarum, Or, a Treatise on the Roman Law of Persons*, London 1873.
- Rozwadowski W., *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 2002.
- Sanfilippo C., *Istituzioni di diritto romano*, Rubbettino 1996.
- Schulz F., *Classical Roman Law*, Oxford 1951.

- Schwarz A.B., *Die Justinianische Reform des Pubertätsbeginns und die Beilegung juristischer Kontroversen*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung” 1952, no. 69.
- Seckel E., Kübler B., *Gai Institutionum commentarii quattuor*, Leipzig 1938.
- Sitek B., „*Quaestionem: intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem* [w:] *Crimina et mores: Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Smith W., *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, New York 1878.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009.
- Stolarski K., *Prawno karne regulacje dotyczące niewolników w ‘Lex Iulia de adulteriis coercendis’ z 18 roku p.n.e.* [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mikuła, P. Suski, Kraków 2009.
- Święcicka P., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1969.
- Volterra E., *Istituzioni di diritto privato romano*, Roma 1961.
- Walker B., Abdy J.T., *The Commentaries of Gaius*, Cambridge 1870.
- Wasserschleben F.W., *De quaestionum per tormenta apud Romanos historia commentatio*, Berlin 1834.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2009.
- Younger J.G., *Sex in the Ancient World. From A to Z*, London–New York 2005.
- Zedler J.H., *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Halle–Leipzig 1732.
- Zoz M.G., Ferretti P., *Le costituzioni imperiali nella giurisprudenza*, vol. II: *Regole generali in tema di successioni*, Trieste 2013.
- Zubert B., *Przeszkoda wieku do zaręczyn i małżeństwa w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1966, R. 13.
- Zumpt A.W., *Der Criminalprozess der Römischen Republik*, Leipzig 1871.
- Żołnierczuk M., *Zarys prawa rzymskiego*, Lublin 1998.
- Новицкий И.Б., *Римское право*, Москва 2017.
- Пашаева О.М., *Римское право*, Москва 2013.
- Рябова А.С., *Римское Частное Право*, Томск 2005.

Streszczenie

W jednym z klasycznych źródeł prawa rzymskiego – Instytucjach Gaiusa – znajduje się fragment G. 1,196, w którym mowa jest o tym, że toczony był spór między dwiema znanymi szkołami prawa na temat tego, kiedy chłopiec stawał się formalnie dojrzały (*pubes*). Z jednej strony był pogląd, że dojrzałość przychodziła wraz z wiekiem 14 lat, a z drugiej strony byli przedstawiciele poglądu, którzy dojrzałość chcieli łączyć tylko z fizycznymi cechami ciała, a nie liczbą lat. Problem miał duże znaczenie z punktu widzenia prawa, ponieważ od stwierdzenia dojrzałości zależała pełna zdolność do czynności prawnej młodego obywatela. Zgodnie z późniejszymi źródłami przyjmuje się, że ten konflikt miał dopiero zakończyć w VI w. cesarz Justynian. W niniejszym artykule przedstawiam zupełnie nową hipotezę, wedle której ten konflikt mógł zostać zakończony dużo wcześniej, tj. w II w. przez cesarza Antoninusa Piusa. W opracowaniu przedstawiono szereg argumentów przemawiających za taką hipotezą.

Słowa kluczowe: *pubertas*, 14 lat, Antoninus Pius, sabinianie, prokulianie

A NEW HYPOTHESIS FOR THE DISPUTE OVER *PUBERTAS* IN ROMAN LAW – A DISCUSSION WITH THE ESTABLISHED OPINION ON THE AGE LIMIT OF 14 YEARS

Summary

In one of the classic sources of Roman law – the Institutions of Gaius – there is a fragment known as Gai. 1, 196, which says that there was the dispute between two known law schools about the moment defying when the boy became formally mature (*pubes*). On the one hand, there was the view according to which that maturity came with the age of 14 years, and on the other, there were representatives of the view who wanted to combine maturity only with the physical characteristics of the body, omitting the number of years. The problem was significant from the legal point of view, because the full legal capacity of a young citizen depended on his maturity. According to late sources this conflict was concluded in the sixth century by emperor Justinian. In this article I present a completely new hypothesis by suggesting that this conflict could had been resolved much earlier, i.e. in the second century by the emperor Antoninus Pius. The article presents a number of arguments in favor of this hypothesis.

Keywords: *pubertas*, 14 years, Antoninus Pius, the Sabinians, the Proculeans